

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Bwrlwm yn y Barri: D. Arthen Evans ym Mhwerdy'r Gymraeg (Rhan 2)

Fel y nodwyd y tro diwethaf, tyfodd y Barri fel madarchen yn niwedd y 19eg ganrif a dechrau'r 20fed ganrif, yn dilyn agor y dociau yno. Saethodd y boblogaeth o tua 500 yn 1880 i tua 35,000 erbyn 1913, y flwyddyn y daeth hi'n borthladd fwyaf y byd ar gyfer allforio glo. Allforiwyd dros 11 miliwn tunnell o lo o borthladd y Barri y flwyddyn honno.

Tref gosmopolitaidd iawn oedd y Barri erbyn hynny, a phobl yn heidio yno o bob cyfeiriad. Saesneg oedd y *lingua franca*. Roedd y siaradwyr Cymraeg ond yn rhyw 12% o'r boblogaeth yn 1913; ac fel y nodwyd y tro diwethaf, ychydig oedd y siaradwyr Cymraeg yn y dref newydd fyrlymus honno a drosglwyddai'r iaith i'w plant, er gwaethaf anogaethau taer gwladgarwyr Cymreig pybyr fel y Parch. Ben Evans (1854–1918), gweinidog y Taberacl, un o gapeli Cymraeg cryfaf y Barri.

'Diflanasai'r iaith yn y Barri yn gynt nag y gwnaeth ymhlith Cymry America!', meddai Gwynfor Evans (1912–2005), Llywydd Plaid Cymru rhwng 1945 ac 1981 ac wŷr i'r Parch. Ben Evans, am y Gymraeg yng nghyfnod ei fagwraeth ef yn y dref; ac fel yr eglurwyd y tro diwethaf, roedd Gwynfor ei hun yn enghraifft o'r methiant i drosglwyddo'r iaith i'r genhedlaeth iau. Prin eithriadol oedd ei afael ar y Gymraeg nes iddo fynd ati i'w meistrolï wedi iddo gael 'tröedigaeth' at Gymru a'r Gymraeg yn 1929, ac yntau'n 17 mlwydd oed.

Roedd y cyfnod o dwf mawr yn hanes y Barri rhwng yr 1880au a'r Rhyfel Byd Cyntaf yn cyd-fynd â chyfnod o newid ieithyddol mawr yn nhrefi diwydiannol cymoedd dwyrain Morgannwg. Gwelwyd y Saesneg yn mynd ar gynnydd sylweddol ynddynt a llawer o'u trigolion, fel rhai'r Barri, yn peidio â throsglwyddo'r Gymraeg i'w plant. Ond y gwahaniaeth rhyngddynt â'r Barri oedd mai trefi diwydiannol Cymraeg yn ymseisnigo oedd manau fel Aberdâr a Merthyr, tra mai tref Saesneg ei hiaith, yn bennaf, oedd y Barri o'i dechreuadau diwydiannol.

Peth cyffredin yw gweld haneswyr yn pwysleisio 'Seisnigrwydd' cynhenid y Barri diwydiannol o'i chymharu â threfi Blaenau Morgannwg. Yn wir, dywed Gwynfor Evans ei hun am Farri ei fachgendod: 'Yn y cymoedd a thua'r gogledd a'r gorllewin y trigai "the Welsh" yn ôl meddylfryd pobl y dref.' O'r ochr arall, peth digon prin yw gweld haneswyr yn rhoi'r sylw dyladwy i'r hyn a alwodd Gwynfor Evans yn 'fath ar drefedigaeth o Gymry Cymraeg' a fodolai yn y Barri yn ystod ei fagwraeth yno – 'trefedigaeth' a oedd, er yn fach o ran

Gwynfor Evans yn 1951
Llun: Wikipedia

canran poblogaeth y dref, yn eithaf sylweddol o ran nifer; roedd tua 3,500 o siaradwyr Cymraeg yn y Barri adeg geni Gwynfor Evans. A phrinnach eto, hyd y gwelaf, yw'r sylweddoliad ymhlith haneswyr fod y 'drefedigaeth' Gymraeg honno'n un bwysig a dylanwadol, nid yn unig yn nhre'r Barri ei hun ond yn genedlaethol.

Yn hynny o beth, er y gwahaniaethau amlwg rhyngddynt, mae tebygrwydd mewn rhai ffyrdd rhwng y 'drefedigaeth' honno yn y Barri a'r gymuned Gymraeg a fodolai mewn porthladd arall, sef Lerpwl, tua'r un cyfnod yn fras. Er bod y siaradwyr Cymraeg yn y ddwy borthladd yn ganran fach o'r boblogaeth gyfan, yr hyn a oedd yn wir am y ddwy sefyllfa fel ei gilydd oedd eu bod yn enghreifftiau o gydgyfarfyddiad rhwng yr iaith Gymraeg a llewyrch economaidd, ac o gydfodolaeth nifer arwyddocaol o siaradwyr Cymraeg 'dosbarth canol' a 'phroffesiynol' mewn cyd-destun trefol, a'u dylanwad yn cyrraedd ymhell y tu hwnt i ffiniau'r porthladdoedd hynny.

Mae cymunedau o'r fath yn dir ffrwythlon ar gyfer meithrin ymwybyddiaeth o hunaniaeth ethnig. Fel y pwysleisiodd R. Merfyn Jones yn y gyfrol *Cymry Lerpwl a'u Crefydd* (1984), ceir digon o enghreifftiau yn achos lleiafrifoedd ethnig ar draws cyfandir Ewrop o le allweddol 'y dosbarth canol' yn y broses o lunio 'ideoleg genedlaethol'. Ffactor bwysig arall, meddai am Lerpwl, oedd y ffaith mai'r hyn a unai'r mewnfudwyr Cymreig yno oedd nid ymlyniad 'plwyfol' wrth fro ond eu hunaniaeth Gymreig. A gellid dweud yn debyg am y Cymry hynny a dyrrai i'r Barri o bob rhan o'r wlad.

Mae'n drawiadol, yn wir, fod dau o ffigurau amlycaf y mudiad cenedlaethol Cymreig yn yr 20fed ganrif, sef Saunders Lewis a Gwynfor Evans, y naill wedi ei fagu yn Lerpwl a'r llall yn y Barri. Ac er mor wahanol oedd Saunders Lewis a Gwynfor Evans ar lawer cyfrif, mae cymariaethau diddorol rhyngddynt – y ddau yn perthyn i'r 'dosbarth canol' mewn cymunedau Cymraeg a Chymreig lleiafrifol a chapelyddol mewn cyd-destun 'cosmopolitaidd', a'r ddau yn llugoer tuag at y Gymraeg, a dweud y lleiaf, nes iddynt ill dau gael 'tröedigaeth' yn ddynion ifainc at Gymreictod a'r Gymraeg.

Dros y cenedlaethau, bu'r Barri'n gartref i lawer o siaradwyr Cymraeg a ddaeth yn ddylanwadol nid yn unig ym mywyd y dref ond yn genedlaethol. Nid oes raid ond troi at y bennod ar y Barri yn llyfr Aneirin Talfan Davies, *Crwydro Bro Morgannwg: Cyfrol 1* (1972), i weld crybwyll yno enwau nifer dda ohonynt. Yn wir, bu Aneirin Talfan ei hun yn byw yn y Barri am rai blynyddoedd, a chafodd ei wraig, Mari, ei geni yno

yn 1912 (yr un flwyddyn â Gwynfor Evans). Cyflwynodd Aneirin Talfan ei gyfrol ar grwydro Bro Morgannwg er cof amdani hi 'a'i rheini George ac Abigail Evans a'i cododd yn Gymraes yn y Barri'. Yr oedd hi, felly, yn un o'r lleiafrif o blant y dref y trosglwyddwyd y Gymraeg iddynt yn y cyfnod hwnnw. Deuai ei rhieni o gyffiniau tref Aberteifi, a dywed Aneirin Talfan am Gymraeg ei wraig, fod 'parabl seinber Sir Benfro yn gymysg ag acenion Morgannwg ar ei gwefusau'.

Fe ellid llunio cyfres hir o erthyglau am bobl a fu'n byw yn y Barri dros y cenedlaethau ac i lawr at ein dyddiau ni, a gyfrannodd yn sylweddol i'r bywyd Cymraeg a Chymreig yn lleol ac yn genedlaethol. Ond mae lle i ddadlau fod y Barri yn bwerdy i'r Gymraeg ac i'r mudiad cenedlaethol mewn ffordd nodedig iawn yn hanner cyntaf yr 20fed ganrif. A'r un a fu'n gyfrifol am hynny yn fwy na neb oedd D. Arthen Evans (1878–1936).

Ffigur anghofiedig i raddau helaeth yw Arthen Evans erbyn heddiw. Nid oes cofnod arno yn *Y Bywgraffiadur Cymreig*, er enghraifft. Ond gellid dadlau iddo wneud cyfraniad gyda'r pwysicaf yn ei ddydd tuag at hybu'r Gymraeg a Chymreictod. Meddai William George (brawd David Lloyd George) am Arthen yn ei gyfrol *Atgof a Myfyr* (1948): 'Cymeriad unplyg ydoedd a'i galon ar dân dros Gymru a'r laith Gymraeg.'

Cadarnheir hynny gan Gwynfor Evans mewn sylw ganddo a ddyfynnais y tro diwethaf. Nes ei fod yn ddeuddeng mlwydd oed, trigai Gwynfor yn rhif 24 Somerset Road yn y Barri. Cafodd yr heol honno ei henw oherwydd y golygfeydd o Wlad yr Haf a welir oddi yno ar draws Môr Hafren. Ond mae rhywbeth eironig, braidd, yn y ffaith fod 'Somerset' yn enw ar heol y mae lle cryf i ddadlau mai hi yw un o'r heolydd pwysicaf yn hanes y Gymraeg a Chymreictod yn yr 20fed ganrif, a hynny nid yn unig am mai dyna fan geni

Gwynfor Evans, ond hefyd am fod Arthen Evans yn byw yno o 1912 ymlaen, yn rhif 15; ac fe ddywed Gwynfor y byddai, oherwydd ei anallu yn y Gymraeg, yn ffoi o weld ei gymydog yn y pellter, am fod Arthen yn mynnu 'siarad Cymraeg ar bob achlysur posibl'.

Fel yr awgryma ei enw canol, ganed David Arthen Evans yn 'College Bach', Glynarthen, ym mhlwyf Penbryn yng ngodre Ceredigion, ar 23 Ionawr 1878, yn un o naw o blant. Aeth i'r Coleg Normal ym Mangor yn 1896. Oddi yno, aeth yn athro am ddwy flynedd i Dre Harris, cyn symud i'r Barri yn 1901, lle yr arhosodd yn athro yn Ysgol Parc Jenner yn Hannah Street tan ei farwolaeth yn 1936 yn 58 mlwydd oed.

O gofio am ei yrfa fel athro ac am ei frwdfrydedd dros y Gymraeg, nid yw'n annisgwyl gweld hybu'r Gymraeg ym myd addysg yn grwsâd gan Arthen ar hyd y blynyddoedd. Mor gynnar ag 1905, cawn adroddiad ganddo yn y cylchgrawn *Ysbryd yr Oes* am ei ymweliad ef a'r Parch. Ben Evans (tad-cu Gwynfor) i arsylwi ar ysgol yn Nowlais a oedd yn 'arwain Cymru' wrth ddysgu trwy gyfrwng y Gymraeg, gan obeithio gallu elwa ar yr esiampl honno yng nghyd-destun y Barri, lle nad oedd 'sôn am ddysgu'r Gymraeg yn [yr] ysgolion elfennol'.

Y flwyddyn wedyn, 1906, gwelwn Arthen yn cydweithio eto â'r Parch. Ben Evans ac eraill i sefydlu cymdeithas Cymrodorion y Barri – cymdeithas sy'n parhau yn weithgar hyd heddiw. Arthen a etholwyd yn ysgrifennydd cyntaf Cymrodorion y Barri, gan ddod maes o law yn ysgrifennydd Undeb Cenedlaethol y Cymdeithasau Cymraeg, mudiad gyda'r pwysicaf yn y gwaith o hyrwyddo'r Gymraeg a Chymreictod yn hanner cyntaf yr 20fed ganrif. Ac at hynny y trown y tro nesaf, os byw ac iach.

(I'w barhau)